

БОРОТЬБА СВІТОГЛЯДІВ: АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1932-1933 рр.

Т. С. Грузова

Запорізький національний університет
tanushkafun@gmail.com
ORCID: 0000-0003-2260-9688

Ключові слова: атеїстична пропаганда, ідеологія, релігія, духовенство, віруючі.

У статті на основі матеріалів атеїстичної преси, епістолярію, проаналізовано вплив антицерковної пропаганди більшовицької влади на духовенство та віруючих. Розглянуто основні форми проведення агітаційної роботи впродовж 1932-1933 рр. Досліджено, що вістря атеїстичних нападок були спрямовані як на духовенство різних конфесій – православних, католиків, іудеїв, так і на віруючих – «поплічників класового ворога». Важливу роль безбожники приділяли атеїзації молодого покоління та дітей. Визначено, що антирелігійна пропаганда на місцях, переважно в селах, мала примітивний характер. Оскільки антирелігійна пропаганда була нав'язана владою, яка проводила непопулярну і соціально вбивчу політику упокорення голодом, вона не набула популярності ні у селян, ні у керівництва.

THE STRUGGLE OF MINDSETS: ATHEISTIC PROPAGANDA IN SOVIET UKRAINE DURING THE 1932–1933

T. Hruzova

Zaporizhzhia National University

Key words: atheistic propaganda, ideology, religion, clergy, believers.

Having proclaimed religion to be an «opium» for the nation, Bolsheviks aimed to free them not only from its «recreation» influence but from established holidays and customs of village culture either. Moreover, the existence of two religions which could have agreed with each other was out of the question. Therefore, using propaganda as a fundamental instrument, a total pressure on religious confession had begun. Based on the materials of atheistic media and collection of letters, the article reveals the analysis of an influence of anti-church propaganda of the Bolshevik authorities on clergy and believers, also it demonstrates the study of the forms of agitation campaigns organisation during 1932–33. It was researched that the arrows of atheistic attacks were directed towards clergy of different confessions such as Orthodox, Catholics, Jews, as well as towards believers.

In atheistic media, for example, Kharkiv and Kyiv newspapers «Voyovnychy Bezvirnyk» (in Eng. – «Combative Godless man») the main attention was paid to the issue of food products thefts, malicious activity of clergy and believers. To persuade the Soviet people to believe that fierce struggle against religion had been occurring in many countries and even outside the socialist camp, media used to publish articles regarding Italy, France, Germany, Poland, Canada, in addition to the USSR affairs.

Propagandists under the leadership of the Soviet authorities seriously considered the process on the atheisation of younger generation and children. The research shows that local anti-religious propaganda, mostly in villages, tended to be primitive. Moreover, it had gained popularity neither among peasants nor executives. Such form of moral pressure used to take an active phase during holidays, but then it ceased. Therefore, anti-religious propaganda was imposed by the government which had conducted an unpopular and socially murderous policy of suppression with the use of hunger.

Ставлячи за мету дискредитувати релігію як світогляд, а церкву як інституцію, соратники Сталіна організували масштабну кампанію по їх нищенню, адже боротьба з релігією була тотожною боротьбі за соціалізм. Релігія, за догматами марксизму, оголошувалася «опіумом» для народу, який затьмарює шлях більшовицького керівництва до «світлого соціалістичного майбутнього». Відтак, більшовики прагнули звільнити населення не лише від «реакційного» впливу релігії, але й від усталених свят та обрядів традиційної селянської культури. Про існування двох релігій, які змогли ужитися між собою, мова не йшла. Усвідомлюючи це більшовики розпочали тотальний прес на віросповідання у впевненості на перемогу.

У цій боротьбі світоглядів Голодомор 1932–1933 рр. займав чільне місце. Активна пропаганда по дискредитації церкви, священників та віруючих велася повним ходом паралельно зі знищенням голодом мільйонів людей.

Проблемі атеїстичної пропаганди радянської влади присвячували увагу О.В. Вітринська¹, О.М. Ігнатуша², Т.М. Євсєєва³, А.М. Киридон⁴, О.П. Чучалін⁵. Розкриття теми забезпечується періодичними виданнями газет з однойменною назвою «Войовничий безвірник», одна з яких була органом Центральної ради Спілки войовничих безвірників України (Харків), а інша – органом Київської міської ради Спілки войовничих безвірників (Київ), «Атеїстичної абетки», епістоляріями протоієрея РПЦ в Україні Дмитра Галевича.

Метою статті є аналіз форм антирелігійної пропаганди більшовицького режиму та розкриття її впливу на свідомість населення УСРР впродовж 1932–1933 рр.

Для атеїзації суспільства радянська влада ак-

¹ Вітринська О.В. До питання антиюдейської пропаганди в радянській пресі 1920-х-початку 1930-х років. Історичні мідраші Північного Причорномор'я / Голов. ред. М.М. Шитюк. Випуск V. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2016. С. 5-18.

² Ігнатуша О.М. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта, 2008. С.112-127.

³ Євсєєва Т.М. Діяльність спілки “войовничих безвірників” України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 303-331.

⁴ Киридон А.М. Десакралізація простору (1920-1930-і рр.): смислові та символічні засади. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 1. С. 133-145. Киридон А.М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920-1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 5-20.

⁵ Чучалін О.П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920-1930 ті рр. Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 142 (1). С. 181-188.

тивно використовувала антирелігійну пропаганду: проводила лекції, диспути, атеїстичні семінари, виставки, активно залучала пресу, плакати, літературу атеїстичного змісту аби підкреслити тезу, що «новому поколінню не потрібні ні боги, ні чорти»⁶.

Однією з форм витіснення релігійної обрядовості, на думку дослідниці А.М. Киридон, були антипасхальні та антиріздвяні кампанії⁷, які пропагували безвірницькі осередки та атеїстична преса.

У багатьох селах та містах войовничі безвірники напередодні найбільших релігійних свят організовували так звані «дні праці», де підготовлювали реманент до оброблення полів навесні⁸. Т.М. Євсєєва наводить приклад, як безвірницькі осередки багатьох колгоспів у 1932 р. «зустріли Різдво червоними валками хлібозаготівель та збором посівного матеріалу за допомогою буксирних бригад»⁹. А у «штурмові ночі» під час святкування Великодня – 30 квітня, 1 та 2 травня, безвірницькі бригади Лозівського району на Харківщині закінчили посів ранніх культур¹⁰.

На Великдень 1932 р. осередки СВБ організували ударницькі змагання між бригадами¹¹. Це спонукало робітників виходити на роботу, і тим самим демонструвати «переваги» соціалізму над релігією. Красномовно про таку агітаційно-пропагандистську роботу говорять заголовки статей – «Ударна робота в дні пасхи»¹², «Наше свято – свято паці», «Сотні засіяних гектарів – найкраща відповідь церковникам»¹³ і т.ін.

Разом з оспівуванням перемог безвірницьких бригад у посівній кампанії¹⁴, безвірники згадували про «церковників», які не виходять на ро-

⁶ Киридон А.М. Індоктринація радянськості: обрядово-святковий канон як маркер формування атеїзованого суспільства (1920-1930-і рр.). *Уманська старовина*. 2017. Вип. 3. С. 7.

⁷ Киридон А. Десакралізація простору (1920-1930-і рр.): смислові та символічні засади. *Уманська старовина*. 2017. Вип. 1. С. 137.

⁸ Войовничий безвірник. 1932. 5 січня. № 1. С. 5

⁹ Євсєєва Т.М. Діяльність спілки “войовничих безвірників” України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* 2004. Вип. 11. С. 303-331. С. 313.

¹⁰ Журбицький. Штурмові ночі вирішили перемогу. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 9 травня. № 18. С. 1.

¹¹ Гойдакова. Дні пасхи – дні ударної праці. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932 р. 9 травня. № 18. С. 2.

¹² Матвієнко. Ударна робота в дні пасхи. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 9 травня. № 18. С.2.

¹³ Горбач Сотні засіяних гектарів – найкраща відповідь церковникам. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 17 травня. №19. С.1.

¹⁴ Ранковий. Безвірники показують ударні зразки роботи. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 квітня. №15. С. 1.

боту під час релігійних свят¹⁵ та звинувачували їх у спільництві з класовим ворогом. Винними у невиконанні плану визнавали «центри мракобісся»¹⁶ тобто церкви, релігійні осередки. Представники влади через засоби масової інформації переконували населення в тому, що «релігійники» проводять власну пропаганду та впливають на свідомість селян, відволікаючи їх від успішного збирання врожаю. Цинізм таких гучних заяв важко не помітити. Адже в цей час населення України вже почало вимирати від голоду. Людська свідомість була спрямована на пошуки шляхів порятунку.

Окрім пропагування трудової діяльності під час свят, безбожники у боротьбі з релігією активно проводили словесні та наочні антирелігійні кампанії. Серед таких були вікторини, антирелігійні лекції що заперечували існування Ісуса Христа, диспути на тему: «Кому вигідне святкування Різдва», готували антирелігійні виставки в музеях, демонстрували фільми, що мали допомогти безвірницькій пресі «в боротьбі проти попівських брехень та релігійних забобонів»¹⁷.

Потужним інструментом ідеологічного впливу ставала атеїстична преса. Особливу увагу радянська влада приділяла газетам, розрахованим на широке коло читачів. Вони мали зацікавлювати широку аудиторію та недорого коштувати. Для прикладу, київська газета «Войовничий безвірник» коштувала 5 коп., передплата на рік обходилася в 1 карб, передплата харківської газети «Войовничий безвірник» на рік була подібною – 1 карб. 20 коп. Газети містили в собі малюнки, карикатури та короткі статті, написані невибагливою мовою, були легкими у читанні та мали виховувати в масах діалектико-матеріалістичний світогляд¹⁸.

У газетах та журналах друкували офіційні постанови, інформацію про роботу на місцях, звіти про діяльність безвірницьких осередків¹⁹, методичні рекомендації яким чином проводити ан-

тиріздвяні та антивеликодні кампанії²⁰, а також повідомлення про хід збору коштів на радянські мілітарні проєкти, зокрема підводний човен²¹.

Особливу увагу приділяли «шкідницькій», «контрреволюційній» діяльності священників, яких принизливо називали «попами». У випусках «Войовничого безвірника» більшовицькі газетярі намагалися «вивести» на чисту воду «безжальних експлуататорів», «куркульських посіпак» та навести якомога більше прикладів. Яскраво це демонструють заголовки газети – «Сектанти організатори шкідництва»²², «Баптистів – розкрадників хліба суворо покарати»²³, «Піймали попа на крадіжці»²⁴, «Святий шахрай»²⁵ і т.ін.

Мал.1. Карикатура «Піп Химич спростовує..» у газеті «Войовничий безвірник», 30 вересня 1932 р.

У кожному випуску центральної атеїстичної газети редакційна колегія важливе значення приділяла карикатурам та замальовкам, які наочно мали демонструвати «зло» релігії та фор-

¹⁵ Уманець. Бригада Черевка веде перед. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932 р. 9 травня. № 18. С. 1.; Сектанти злісні прогульники. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 грудня. №56-57. С. 1.

¹⁶ Нестеровський К. Там де провалили антипасхальну кампанію. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 17 травня. № 19. С. 4.

¹⁷ Браїловський В.В. Наукове кіно – зброя проти релігії. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1933. 12 січня. № 1-2. С. 4.

¹⁸ Ширше фронт боротьби проти релігії. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 15 травня. №. 4. С. 1.

¹⁹ Чучалін О.П. Вплив атеїстичної пропаганди радянської преси на релігійну ситуацію в УСРР у 1920-1930 тт рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 142. С. 183.

²⁰ Як провести антивеликодню кампанію 1932 р. До всіх райрад СВБ Київської області. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 15 квітня. №3. С. 2.

²¹ Кульбака. Ударний антипасхальний місячник перетворити на місячник збирання коштів на підводний човен. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. № 13. С.1.

²² Максимович М. Сектанти організатори шкідництва. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 вересня. № 40. С. 2.

²³ Безвірний А., Нестеренко, Шрамко, Пуховць, Винниченко. Баптистів – розкрадників хліба суворо покарати. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 вересня. № 40. С. 2

²⁴ Саченко М. Піймали попа на крадіжці. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932 р. 24 листопада. №51. С. 2.

²⁵ Свободна О.Святий шахрай. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 15 грудня. №54-55. С. 3.

мувати негативний образ священників. Зокрема, їх зображували двухликими (мал. 1), з округлими животами та ситими обличчями натякаючи на дармоїдство, з мішками грошей, щоб підкреслити їхні статки, а також в обнімку з чоловіком, який ототожнювався з буржуа. Такі образи тиражувала й місцева безвірницька преса.

Цікаво й те, що автори статей «Войовничого безвірника» описуючи діяльність шахраїв, хіромантів, ворожок, прирівнювали до них священнослужителів. Організатори атеїстичних видань стверджували, що проведення антирелігійної культурницької пропаганди є їхнім першочерговим завданням²⁶!

Окрім карикатур та принизливих статей, газети майорили віршами антицерковного характеру. Для прикладу, напередодні Різдва 1932 р. в київській газеті «Войовничий безвірник» було розміщено вірш «Кінець попам і глитаям» про релігію як пережиток минулого та про віруючих, котрі обрали працю замість ходіння до церкви: «Дзелень-бом, дзелень-бом. / Аж дрижить церковний дом. / Дзеленькає піп Юхим, / Кругом нього «святий» дим. / Там на полі щось тріщить / Піп Юхим увесь дрижить. / Чує звуки: трах-та-рах / Іде трактор по полях / Тут на поле всі юрбою, / Піп слідкує за товпою / Що то буде далі там? / І не віриться очам: / В церкві порожньо і дико / Дяк мовчить, як без язика. / Тільки баба літ під сто / В церкву зирка крізь вікно. / Їдуть трактори, тріщать, / Куркуль з попом пишть. / Пуста церква! Хто куди! / Не втекти їм від біди!»²⁷. Автори подібних словотворів намагалися продемонструвати крах релігії та перемогу праці. Вони не оминули увагою й віруючих, які за віковим цензом належали до похилого віку. На таких людей влада не звертала особливої уваги. Головною її метою було відвернути молодь від релігійних «забобонів».

Перед релігійними святами безвірницькі осередки активно залучали атеїстичні гасла. Переважно вони були націлені на активістів-комсомольців, осередки СВБ, школярів та селян. Характер цих гасел був войовничим, але цілком зрозумілим. Наведемо декілька прикладів – «Релігія ворог науки. Наука бореться з релігією», «Не бог створив людину, а людина бога. Геть релігію!»²⁸,

²⁶ Як. Розгорнути антирелігійну роботу на вокзалі. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 23 жовтня. №46. С. 3.

²⁷ Кінець попам і глитаям. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 5 січня. № 1. С. 4.

²⁸ Галевич Д. Незаарештовані листи: листи священника з України до Німеччини. 1922-1938. К.: Видавничий дім «Козаки», 2001. С. 86.

«Різдво – зброя класового ворога»²⁹, «Релігія й церква – знаряддя капіталізму у боротьбі зі світовою революцією»³⁰, «Викорінюймо “трійцю”, “духів день” та інші релігійні свята з побуту трудящих»³¹, «Мобілізуймо наукові й культурні сили на боротьбу проти релігійної ідеології!», «Релігійні свята – демонстрація сил класового ворога»³² і т.ін.

В об'єктив ворогів влади потрапляло не лише православне духовенство УПЦ, РПЦ, а й представники інших конфесій – католики, протестанти, юдеї. Всі вони зазнавали нищівного висміювання та дискримінації. Зокрема, католиків, баптистів, євангелістів³³ клеймили «агентами імперіалізму»³⁴, юдеїв – ворогами пролетарської революції³⁵ та висміювали їх за страх перед «Судним днем». Наприклад, агітатор Ш.Н. Вапнярський зауважував, що осінні свята юдеїв були створені з метою «знищити у трудящих всяке почуття протесту проти своїх гнобителів та експлуататорів»³⁶, а також що ці свята найкраще відбивають класову суть юдейської релігії, що «цілком перебуває на службі капіталізму»³⁷.

Вістря безвірницької преси було спрямоване й на діяльність віруючих. Зокрема, в статтях обов'язково підкреслювався той факт, що віруючі вороже налаштовані проти влади та є поплічниками класового ворога, адже не є членами колгоспів. На думку влади, у таких людей були «вагомні» причини навмисно ховати хліб та інші продукти харчування від держави і дезорганізувати суспільство. Наприклад, баптиста О. Булгакова було звинувачено у заковуванні 75 пудів, а І. Петрущенка в замуруванні 55 пудів пшениці. Євангеліста Аксьонова – у співпраці з куркулями та шкідницькій роботі³⁸. Явдоху Яценко з Дніпропетровщини заклеїли

²⁹ Войовничий безвірник (Харків). №1. 1932. 6 січня. С.3.

³⁰ Релігія й церква – знаряддя капіталізму у боротьбі зі світовою революцією *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 квітня. № 16-17. С. 2.

³¹ Войовничий безвірник (Харків). 1932. 19 червня. №24-25. С. 3.

³² Релігійні свята – демонстрація сил класового ворога. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 11 вересня. №39. С. 2.

³³ Фролов І. Суворо покарати шкідника сектанта. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. №51. С. 2.

³⁴ Католицька церква – агент імперіалізму. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 11 березня. №11. С.1.

³⁵ Вапнярський Ш.Н. Рабини вороги пролетарської революції. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 7 листопада. №48-49. С. 7.

³⁶ Вапнярський Ш.Н. З корінням витруїти релігію з нашого побуту (до осінніх юдейських свят). *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 4.

³⁷ Там само.

³⁸ Викрили сектантського шкідника на транспорті. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 11 березня. №11. С.2.

церковно-куркульським агентом, бо знайшли в неї 8 пудів пшениці³⁹. На наш погляд, справжньою причиною звинувачень було те, що вони збирали кошти на церкви, а це дуже обурювало місцевих більшовицьких активістів.

Зауважимо, що в газеті «Войовничий безвірник» протягом 1932 р. та 1933 р. проблема крадіжок хліба, буряка, картоплі та інших продуктів харчування виходила на перший план. Це й не дивно, на тлі примусового відібрання продовольства, населення шукало способу вижити. Радянською владою ж це було сприйнято як саботування, «гідке діло»⁴⁰ у затримці здачі хліба, адже «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм»⁴¹.

За нашими підрахунками, в зазначеній газеті, що була центральним органом СВБ України, протягом 1932 р. питанню крадіжок продовольства, шкідницькій діяльності духовенства та віруючих присвячено 42 статті.

Атеїстична преса висміювали тих, хто відкрито говорив про соціальні лиха⁴², в тому числі голод. В пресі такі випадки відразу описували у відповідній формі: «... ця куркульська агентура провадить у радгоспі розкладницьку релігійну агітацію...»⁴³.

Подібна агітація мала підірвати довіру релігії, як роду духовної сивухи⁴⁴ не лише серед старшого покоління, а й у середовищі молоді та дітей. Зокрема, в антирелігійній абетці, надрукованій 1933 року вміщували приказки та карикатури, що висміювали релігію та її служителів. Абетка була складовою візуальної пропаганди – масової та ефективнішої. Промовки були легкими у запам'ятовуванні, склалися з чотирьох слів, що починалися на одну букву. Наведемо кілька прикладів мовою оригіналу: «Б» – «Бросьте, братцы, Богов бояться», «Е» – «Еле-еле епископы ели», «Л» – «Льется лава лжи лукавой», «М» – «Мешают мощи, машинной мощи», «Н» – «Небесной награды не надо», «Ц» – «Царство церквей – Царство цепей»⁴⁵.

³⁹ Кібець М. За крадіжку хліба – до права. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 серпня. №30-31. С. 1.

⁴⁰ Петрушенко. Ворог орудує підпалами. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 2.

⁴¹ *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 29 жовтня. № 47. С. 1.

⁴² Дати відсіч сектантському агітаторові. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. №51. С. 2.

⁴³ Чайка. Посилити антирелігійну боротьбу. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 24 листопада. №51. С. 2.

⁴⁴ Вапнярський Ш.Н. З корінням витруїти релігію з нашого побуту (до осінніх юдейських свят). *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 4.

⁴⁵ Антирелігійна абетка URL <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (дата звернення: 10.03.2020).

Мал. 2. Зображення з «Антирелігійної абетки», що демонструє оманливе походження «чуда», 1933 р.

Промовки мали викликати аналогії церкви з нещадним експлуататором, формувати у дітей ідею зажерливості священнослужителів, знищуючи їх авторитет, виправдовуючи необхідність зняття дзвонів та руйнацію храмів, які заважали індустріалізації. Автор абетки під впливом влади мав дати чітке розуміння того, що людина повинна отримати нагороду (матеріальну чи моральну) тут і зараз, а не колись у Царстві Небесному. Перспектива вічного життя після смерті, мала бути цілковито витіснена зі свідомості. Особливого висміюванню піддали і так зване явище «чуда» (мал. 2).

Радянська влада у формуванні атеїстичного світогляду не оминала й проблеми виховання дітей. Саме завдяки пропаганді безвірницькі осередки намагалися донести до батьків та дітей шкоду релігії та релігійних «забобонів» у розвитку людства та їх «класово-ворожу, експлуаторську суть»⁴⁶. Ґрунтовна робота по залученню дітей до безвірницьких осередків не проходила безслідно. Преса майоріла інформацією про учнів які обіцяли «втягнути» батьків до лав СВБ та зміцнювати антирелігійний фронт⁴⁷.

⁴⁶ Піонерорганізації й ЮВБ, перевиховуйте ще релігійну дитвору. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1932. 5 січня. № 1. С. 6.

⁴⁷ Гурич М. Місячник перевірки антирелігійної роботи в

Зазначимо, що в агітаційних листівках, диспутах дітям доводили небезпеку виховання в релігійному дусі яке ототожнювалося з вихованням ненависті до комуністичної партії, радянської влади, соціалістичного будівництва⁴⁸. Напередодні Великодня, учителі та ватажки юних безвірників мали навести ряд прикладів того, як «попи, рабини та сектантські провідники зривають засівкампанію, організаційно-господарче зміцнення колгоспів, як по багатьох церквах та синагогах ховають куркульський хліб, як у вітварях під престолом хліб гниє»⁴⁹.

У травні 1932 р. у газеті «Войовничий безвірник» була вміщена стаття «Антипасхальний місячник розпочався», в якій активно пропагувалася ідея експлуататорського характеру Великодня. У ній стверджувалося, що головна мета безвірників не припустити того, аби «трудящі потрапили в цупкі павукові лапи церковників ... та дати відсіч

Мал. 3. Карикатура
«Прогульничкові показники»
23 серпня 1932 р.

всіляким спробам стягнути першотравневий пролетарський відпочинок до п'яно-релігійних форм святкового неробства»⁵⁰ (підкреслення авт.). Додамо, що в газетах та плакатах атеїстичного змісту за допомогою карикатур священників та віруючих типово зображували у нетверезому стані, з червоними носами та пляшкою горілки (мал.3). Основна мета такої інформації – наглядно продемонструвати населенню, що релігійні свята не обходяться без спиртних напоїв і негативно впливають не лише на окрему особистість, а й на державу в цілому. При цьому священники виставлялися

м. Миколаєві. *Войовничий безвірник* (Харків). 1932. 24 листопада. №51. С. 2.

⁴⁸ Антипасхальна робота в школі. *Войовничий безвірник* (Харків). 1932. 24 квітня. №15. С. 2.

⁴⁹ Дубчук. Антивеликодня кампанія в школі. *Войовничий безвірник* (Київ). 1932. 15 квітня. № 3. С. 2.

⁵⁰ Антипасхальний місячник розпочався. *Войовничий безвірник*. (Харків). 1932. №13. С.1.

як основні вороги радянського ладу, які потурають антидержавній діяльності. Як приклад, наведемо твердження безвірника Дубчука: «.. свята не тільки позначаються на бюджеті трудящих, але й на продуктивності праці та здоров'ї людей, бо вони завжди поєднуються з пияцтвом»⁵¹.

Особливістю радянської пропаганди 1932-1933 рр. було й те, що в пресі вміщували статті що стосувалися не лише справ СРСР, а й Італії, Франції, Німеччини, Польщі, Америки й Канади. На наш погляд, так робили, аби впевнити радянський народ в тому, що запекла боротьба з релігією відбувається у багатьох країнах.

Окрім засобів масової інформації, важлива увага приділялася й атеїстичній літературі. Найбільш пропагованими були праці ідеологів атеїзму – О. Ярославського, Д. Ігнатюка, Б. Кандідова, О. Лукачевського. Переважно їх роботи характеризували класову суть церкви та контрреволюційну діяльність духовенства. Така література була розрахована на лекторів-агітаторів та широке коло читачів. Найбільше її постачали в хати читальні, клуби та школи – осередки «невпинної систематичної і обґрунтованої роботи» проти релігії⁵², які насправді такими не були.

Як зауважує Л.Л. Бабенко, на вимогу агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У така література мала бути наближеною до сільського повсякдення⁵³, розвіювати «релігійні міфи» про блискавку, грім та інші явища природи.

Безвірницькими осередками активно було залучено і кіно. Кінематографісти 1930-х рр. намагалися розробити нові прийоми, які дали б можливість викрити «хибний шлях» релігії, і тим самим відійти від поверхневої критики⁵⁴. Найбільш популярними у 1930-х рр. були короткометражки «Дяк і баба», «Казка про попа і його працівника Балду». Крім цього, на екрани виходили фільми про досягнення науковців, що набували антирелігійного характеру, оскільки демонстрували перемогу так званого «наукового світогляду» над релігійним⁵⁵.

⁵¹ Дубчук. Антивеликодня кампанія в школі. *Войовничий безвірник* (Київ). 1932. 15 квітня. № 3. С. 2.

⁵² Стесель. Завдання будинків колективіста, сільбудів та хат-читальень під час антивеликодньої кампанії. *Войовничий безвірник* (Київ). 1932. 15 квітня. №3. С.2.

⁵³ Бабенко Л.Л. Відображення радянськоюатеїстичною літературою державно-церковних відносин в Україні. *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 181.

⁵⁴ Братерська-Дронь М.Т. Релігійна тематика на екрані: духовний аспект. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого*. Київ, 2014. Вип. 15. С. 74.

⁵⁵ Молчанов І.Г. Відображення антирелігійної боротьби в радянському кіномистецтві. *Вісті Академії наук Армянської*

Завдяки мобілізації комсомольців-безвірників та антицерковним кампаніям держава здійснювала спроби «перекроїти» релігійну натуру селян УСРР. Але прагнення радянської влади дискредитувати церкву зазнавали фіаско. Антираелігійна пропаганда на місцях, переважно в селах, мала примітивний характер. Тому вона не набула популярності не те що у селян, але й у керівництва. Переважно така форма морального тиску використовувалась під час великих свят, після – активність припинялась⁵⁶. Для прикладу, Охтирська райрада безвірників обмежувала свою діяльність закриттям церков та доповідями під час Великодня та Різдва. Київський будинок колективіста, незважаючи на виділені 100 тисяч карбованців, теж знехтував пропагандисткою діяльністю⁵⁷. Жигалівська сільрада атеїстичною пресою застеляла столи. Автор статті Петрушевич зауважував про дикунське ставлення місцевої влади до антираелігійної комуністичної преси⁵⁸. Спілка безвірників Софіївської райради на Дніпропетровщині обмежувала свою антираелігійну діяльність роздачею квитків та марок. В січні 1933 р. газетярський агітатор з обуренням писав: «керівники райради СВБ забули про релігійні свята, шкоду від них для нашого соцбудівництва. Навіть дзвони церкви, що урочисто відзвонюють кожного релігійного свята під самим вухом цих керівників не можуть їм нагадати, що ми маємо вперто боротися проти релігії...»⁵⁹. Подібні випадки неодноразово описували в газеті «Войовничий безвірник». Жовтневі випуски газети за 1932 рік майоріли закличками «оживити» безвірницькі осередки.

В Одесі, Херсоні, Миколаєві «Войовничий безвірник» звинувачував пошту, яка невчасно доставляла пресу. Саме з відсутністю газети пов'язували неможливість проведення планової та систематичної атеїстичної роботи⁶⁰.

РСР. 1963. № 11. С. 73.

⁵⁶ Сильніше вогонь по сектантству. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 19 червня. №24-25. С. 4.

⁵⁷ Рані. В будинку колгоспника антираелігійної роботи не проводять. *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 16 вересня. № 40. С. 1.

⁵⁸ Петрушенко. Марно гинуть 20 примірників «Войовничого безвірника». *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 29 жовтня. №47. С. 4.

⁵⁹ Райрада СВБ забула про свої обов'язки. *Войовничий безвірник (Київ)*. 1933. 12 січня. №. 1-2. С. 3

⁶⁰ Вітринська О.В. До питання антиюдейської пропаганди в радянській пресі 1920-х-початку 1930-х років. Історичні мідраші Північного Причорномор'я/ Голов. ред. М.М. Шитюк. Випуск V. Том II. Миколаїв: Типографія Шамрай, 2016. С. 11. Вапнярський Ш.Н. З корінням витруїти релігію з нашого побуту (до осінніх юдейських свят). *Войовничий безвірник (Харків)*. 1932. 30 вересня. № 42. С. 4.

Дослідниця О.В. Вітринська зауважує, що у провалі антираелігійної пропаганди проти юдеїв у містах та селах УСРР ідеологи «Войовничого безвірника» звинувачували місцеві газети, котрі були визнані блідими, безбарвними та слабосилими. Серед них – «Сталіндорф Емес», «Колвірт Емес», «Колвірт Штерн»⁶¹. На наш погляд, парадокс полягав у тому, що описуючі такі провали в антираелігійній роботі, пропагандисти газети відкидали власну безпорадність, тому звинувачували низи у сприянні класовому ворогу.

Протоієрей Дмитро Галевич у «Незарештованих листах» до доньки Люби за кордон згадуючи про активну антираелігійну пропаганду, у листі від 3 травня 1933 р. зазначав про її провальність: «...з колишньої школи лунала музика, запрошуючи публіку в театр. До речі, тут, кажуть відбулася доволі комічна сцена. В половині 10 вечора комусь закортіло вдарити у великий дзвін два рази, і в цей момент вся малочисельна театральна публіка, помилково подумавши що це дзвін пасхальний, разом пішла в церкву, залишивши бідних акторів на сцені одних»⁶².

Підсумовуючи зауважимо, що антираелігійна робота під час Голодомору 1932-1933 рр. насправді не принесла владі бажаних результатів. Яскравим показником цьому була епізодичність та обмеженість агітаційних та пропагандистських акцій серед населення УСРР, які активізувалися лише під час найбільших свят. Маючи на меті дискредитувати церкву та духовенство в очах віруючих, влада використовувала різну методіку й робила ставку на масові заходи і тиражі друкованої літератури. Але лекції, диспути, фільми, плакати не сприймалися занадто серйозно. Оскільки були нав'язані владою, яка проводила непопулярну і соціально вбивчу політику упокорення голодом. Перемоги на безвірницькому фронті, які влада приписувала собі в кожному випуску преси, насправді була лише незначним відсотком правди і відображенням реального стану ситуації. Населення України все ж залишалось релігійним. Свідченням цього було продовження святкувань Різдва, Великодня, Спасу навіть в умовах голодних років. Саме у релігії, а не комунізмі людство шукало спасіння.

Дослідження теми потребує подальшого вивчення, зокрема, необхідно охарактеризувати регіональні форми атеїстичної пропаганди, її особливості та ступінь впливу на населення України.

⁶¹ Вітринська О.В. Вказ.праця. С. 12.

⁶² Галевич Д. Незарештовані листи: листи священника з України до Німеччини. 1922-1938 . К.: Видавничий дім«Козаки», 2001. С. 86.

References

- Antypaskhalnyi misiachnyk rozpochavsia. Voiovnnychi bezvirnyk. (Kharkiv). 1932. №13. 4 s.
- Antypaskhalna robota v shkoli. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 24 kvitnia. №15. 4 s.
- Antyrelihiina abetka URL <https://propagandahistory.ru/2354/Antireligioznaya-azbuka-1933-goda/> (data zvernennia: 10.03.2020).
- Babenko L.L. Vidobrazhennia radianskoiu ateistychnoiu literaturoiu derzhavno-tserkovnykh vidnosyn v Ukraini. Hurzhiivski istorychni chytannia. Vyp. 5. 2012. S. 181-184.
- Bezvirnyi, Nesterenko, Shramko, Pukhovts, Vynnychenko. Baptystiv – rozkradnykiv khliba suvoro pokaraty. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 16 veresnia. № 40. 4 s.
- Brailovskiy V.V. Naukove kino – zbroia proty relihii. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1933. 12 sichnia. № 1-2. 4 s.
- Braterska-Dron M.T. Relihiina tematyka na ekрани: dukhovnyi aspekt. Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia imeni I. K. Karpenka-Karoho. Kyiv, 2014. Vyp. 15. S. 74-81.
- Chaika. Posylyty antyrelihiinu borotbu. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932 r. 24 lystopada. №51. S. 2.
- Chuchalin O.P. Vplyv ateistychnoi propahandy radianskoï presy na relihiinu sytuatsiiu v USRR u 1920-1930 ti rr. Hil'eiia: naukovyi visnyk. 2019. Vyp. 142 (1). S. 182-188.
- Daty vidsich sektantskomu ahitatorovi. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 24 lystopada. №51. 4 s.
- Dubchuk. Antyvelykodnia kampaniia v shkoli. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1932. 15 kvitnia. № 3. 4 s.
- Frolov I. Suvoro pokaraty shkidnyka sektanta. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 24 lystopada. №51. 4 s.
- Halevykh D. Nezaareshtovani lysty: lysty sviashchennyka z Ukrainy do Nimechchyny. 1922-1938 . K.: Vydavnychiy dim «Kozaky», 2001. 127 s.
- Hoidakova. Dni paskhy – dni udarnoi pratsi. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 9 travnia. № 18. 4 s.
- Horbach. Sotni zasiianykh hektariv – naikrashcha vidpovid tserkovnykam Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 17 travnia. №19. 4 s.
- Hurych M. Misiachnyk perevirky antyrelihiinoi roboty v m. Mykolaievi. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 24 lystopada. №51. 4 s.
- Ihnatusha O.M. Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. Holodomor1932–1933: Zaporizkyi vymir. Zaporizhzhia: Prosvita, 2008. S.112-127.
- Katolytska tserkva – ahent imperializmu. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 11 bereznia. №11. 4 s.
- Kibets M. Za kradizhku khliba – do prava. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 16 serpnia. №30-31. 4 s.
- Kinets popam i hlytaiam. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1932. 5 sichnia. № 1. 4 s.
- Kulbaka. Udarnyi antypaskhalnyi misiachnyk peretvoryty na misiachnyk zbyrannia koshtiv na pidvodnyi choven. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. № 13. 4 s.
- Kyrydon A.M. Desakralizatsiia prostoru (1920-1930-i rr.): smyslovi ta symvolichni zasady. Umanska starovyna. 2017. Vyp. 1. S. 133-145.
- Kyrydon A.M. Indoktrynatsiia radianskosti: obriadovo-sviatkovyi kanon yak marker formuvannia ateizovanoho suspilstva (1920-1930-i rr.). Umanska starovyna. 2017. Vyp. 3. S. 5-20.
- Maksymovych M. Sektanty orhanizatory shkidnytstva. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 16 veresnia. № 40. 4 s.
- Matviienko. Udarna robota v dni paskhy. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 9 travnia. № 18. 4 s.
- Molchanov I.H. Vidobrazhennia antyrelihiinoi borotby v radianskomu kinomystetstvi. Visti Akademii nauk Armianskoï RSR. № 11. 1963. S. 66-76.
- Nesterovskiy K. Tam de provalyly antypaskhalnu kampaniiu. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 17 travnia. № 19. 4 s.
- Petrushenko. Marno hynut 20 prymirnykiv «Voiovnnychoho bezvirnyka». Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 29 zhovtnia. №47. 4 s.
- Petrushenko. Voroh oruduie pidpalamy. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 30 veresnia. № 42. 4 s.
- Pionerorhaniatsii y YuVB, perevykhovuite shche relihiinu ditvoru. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1932. 5 sichnia. №1. 6 s.
- Rairada SVB zabula pro svoi oboviazky. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1933 r. 12 sichnia. №. 1-2. S. 3
- Rankovyi. Bezvirnyky pokazuut udarni zrazky roboty. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 24 kvitnia. №15. 4 s.

Relihiia y tserkva – znariaddia kapitalizmu u borotbi zi svitovoiu revoliutsiieiu. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 30 kvitnia. № 16-17. 4 s.

Relihiini sviata – demonstratsiia syl klasovoho voroha. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 11 veresnia. №39. 4 s.

Rozghornuty antyrelihiinu robotu na vokzali. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 23 zhovtnia 1932. №46. 4 s.

Sachenko M. Piimaly popa na kradizhtsi. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 24 lystopada. №51. 4 s.

Sektanty zlisni prohulnyky. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 24 hrudnia. №56-57. 4 s.

Shyrshe front borotby proty religii. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1932. 15 travnia. №4. 4 s.

Stesel. Zavdannia budynkiv kolektyvista, silbudiv ta khat-chytalen pid chas antyvelykodnoi kampanii. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1932. 15 kvitnia. №3. 4 s.

Svobodna O.Sviaty shakhrai. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 15 hrudnia. №54-55. 4 s.

Sylnishe vohon po sektantstvu. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 19 chervnia. №24-25. 4 s.

Umanets. Bryhada Cherevka vede pered. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 9 travnia. № 18. 4 s.

Vapniarskyi Sh.N. Rabyny vorohy proletarskoï revoliutsii. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 7 lystopada. №48-49. 8 s.

Vapniarskyi Sh.N. Z korinniam vytruity religiiu z nashoho pobutu (do osinnikh yudeiskykh sviat). Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 30 veresnia. № 42. S. 4.

Vitrynska O.V. Do pytannia antyiudeiskoi propahandy v radianskii presi 1920-kh-pochatku 1930-kh rokiv. Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomia / Holov. red. M.M. Shytiuk. Vypusk V. Tom II. Mykolaiv: Typohrafiia Shamrai, 2016. S. 5-18.

Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 19 chervnia. №24-25. 4 s.

Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 29 zhovtnia. № 47. 4 s.

Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 6 sichnia. №1. 4 s.

Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1932. 5 sichnia. №1. 6 s.

Vykryly sektantskoho shkidnyka na transporti. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 11 bereznia. №11. 4 s.

Yak provesty antyvelykodniu kampaniiu 1932 r. Do vsikh rairad SVB Kyivskoi oblasti. Voiovnnychi bezvirnyk (Kyiv). 1932. 15 kvitnia. №3. 4 s.

Yevsieieva T.M. Diialnist spilky “voiovnnykykh bezvirnykiv” Ukrainy pid chas sutsilnoi kolektyvizatsii 1929-1933 rr. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvid. zb. nauk. pr. 2004. Vyp. 11. S. 303-331.

Zhurbytskyi. Shturmovi nochi vyrishyly peremohu. Voiovnnychi bezvirnyk (Kharkiv). 1932. 9 travnia. № 18. 4 s.